Renata Kucharzyk

Z zagadnień leksyki ekspresywnej – *pilch*

Słownictwo ekspresywne stanowi w systemie języka zbiór wyróżniający się pod wieloma względami – na te wyróżniki składają się różnorakie cechy fonetyczne i morfologiczne. Ta warstwa leksykalna języka była już wielokrotnie przedmiotem refleksji językoznawczej¹, ale wciąż temat ten nie jest wyczerpująco opracowany. Badając słownictwo ekspresywne, warto zwrócić uwagę na pewną właściwość tej grupy wyrazów. Leksyka ekspresywna jest bardzo cennym źródłem informacji o dawniejszej warstwie słownictwa, ponieważ w zbiorze ekspresywów niejednokrotnie przechowały się jednostki, które poza zbiorem słownictwa nacechowanego emocjonalnie już nie funkcjonują albo pojawiają się bardzo rzadko.

Przedmiotem tego artykułu jest leksem *pilch*, a dokładniej opis i interpretacja rozwoju znaczeniowego tej jednostki leksykalnej, który dokonał się w niektórych gwarach polskich.

W języku ogólnym omawiany wyraz oznacza małego gryzonia: „*pilch* [...] *zool.* zwykle w *lm.* pilchy, *Myoxidae*, rodzina gryzoni, o krępym ciele, wąskiej głowie, zaostrozonym pysku, dużych oczach i prawie nieowłosionych uszach; żyją w lasach; prowadzą nocny tryb życia” (Doroszewski 1964, 383).

¹ Rezygnując z podawania obfitej literatury przedmiotu, należy jednak przywołać klasyczne opracowanie S. Grabiasa (1981), w którym autor zawarł wiele ważnych przemyśleń dotyczących zagadnienia ekspresywności języka.

W Polsce występują cztery gatunki ssaków należących do rodziny *Gliridae* (pilchowatych). Są to popielica (*Glis glis*), koszatka (*Dryomys nitedula*), żołądnica (*Eliomys quercinus*) oraz orzesznica (*Muscardinus avellanarius*). Największym i najlepiej poznanym przedstawicielem *Gliridae* jest popielica. Trzeba zauważyć, że w naszym społeczeństwie ogólna wiedza na temat gryzoni z tej rodziny jest niewielka. Rzadko kto wie, że taki gryzoń istnieje i – co więcej, że występuje w Polsce. Wyraz *pilch* przeważnie kojarzy się tylko z popularnym nazwiskiem. Apelatywny *pilch* znany jest głównie zoologom i nielicznym miłośnikom fauny. Należy podkreślić, że bywa używany w dwóch znaczeniach: 1) synonimicznie w odniesieniu do popielicy (*Glis glis*), 2) jako ogólna nazwa gryzonia z rodziny *Gliridae*.

Pilchy są mało znane, gdyż populacja tych zwierząt jest obecnie niewielka, a ponadto ich tryb życia powoduje, że niełatwo się z nimi zetknąć – są to zwierzęta aktywne w nocy, a okres zimowy spędzają w stanie hibernacji. W związku z tym także ich nazwa pojawia się rzadko. Na recesywny charakter leksemu *pilch* zwrócili uwagę m.in. Kazimierz Moszyński (1957, 378) i Andrzej Bańkowski (2000, 579).

W tym względzie sytuacja współczesna znacząco odbiega od stanu w przeszłości. W polszczyźnie historycznej *pilch* jest bardzo dobrze poświadczony. *Słownik staropolski* (SStp 1970–1973, 132) notuje *pilcha* w dwóch znaczeniach: 1. 'zwierzę należące do gryzoni, *Myoxus glis* L.²'; 2. '*Crossopus fodiens* Wagn.³'.

W *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (S XVI 1996, 196) *pilch* pojawia się w jednym znaczeniu (*Glis glis*); przy czym odnotowano także zestawienia *pilch leśny* i *pilch polny*.

Samuel B. Linde (1858, 122) również notuje *pilcha* w znaczeniu *Glis*, a także przymiotnik *pilchowy*. *Pilch* pojawia się także w *Słowniku wileńskim* (SWil 1861, 1008): „*pilch* (*Glis*) zool. zwierzę podobne do łasicy, nieco od niej większe”.

Dużo informacji na temat *pilcha* przynosi *Słownik warszawski* (SW 1908, 189), który podaje następujące znaczenia tego leksemu: 1. gwarowe: skąpiec; 2. zool. a) rzęsorek (*Crossopus fodiens* Pall.), b) a[lbo] pilk, *Myoxus*, zwierzę szczurowate z rodziny tej samej nazwy.

Warto zwrócić uwagę na cytaty dokumentujące to hasło:

Ususzonym pilchem a. gniazdem jego okurzają bydło i obory (Michał Abraham Troc).

² Pilch popielica, dawniej po łac. nazywany *Myoxus glis*, obecnie częściej używa się nazwy *Glis glis*.

³ Rzęsorek rzeczek, niewielki owadożerny ssak z rodziny ryjówkowatych, obecnie w nazewnictwie naukowym zwykle określany jako *Neomys fodiens*.

Ledwie dopadł pościeli, wszytek zmysł utopił we śnie tak głęboko, że leniwi pilchowie twardziej nie sypiąją (Piotr Kochanowski).

Jak widać, *Słownik warszawski* – w odróżnieniu od wcześniejszych leksykonów – oprócz znaczenia zoologicznego wykazał występujące w gwarach przenośne znaczenie *pilcha* – skąpiec, a także przytoczył możliwą inną gwarową wymowę *pilk*, z typowym małopolskim przejściem wygłosowego *-x* w *-k*. Ponadto przytoczone cytaty dowodzą, że ten ssak był dobrze znany – znajdujemy w nich odniesienia do charakterystycznych zachowań gryzonia, a także świadectwa wykorzystania *pilcha* w zabiegach magicznych.

Etymologia *pilcha* jest ustalona – to wyraz utworzony od psł. **pľ'chъ*. Jak stwierdza Wiesław Boryś, jednostka ta jest poświadczona w innych językach słowiańskich – cz. *plch* ‘popielica, pilch’, stcz. ‘mysz’, dial. ‘świstak’, ukr. *povch* ‘popielica; mysz polna’, ch./s. *puh* ‘popielica, *Myoxus glis*’. Prawdopodobnie wyraz ten łączy się z lit. *pelė* ‘mysz’, łot. *pele* ‘ts’. Podstawą byłby pie. pierwiastek **pel-* ‘szary, popielaty, błądy; pstry’, a więc nazwa gryzonia zapewne pochodzi od koloru sierści zwierzęcia (Boryś 2005, 435).

W podobny sposób etymologię *pilcha* objaśniają także inni językoznawcy (Brückner 1957, 413; Moszyński 1957, 378; Bańkowski 2000, 579).

Co ciekawe, słowiański *pilch* został zapożyczony przez język niemiecki i stał się podstawą niemieckich nazw *Bilch* i *Bilchmaus* (Brückner 1957, 41; Moszyński 1957, 378; Kluge 1957, 76). Polski apelatyw *pilch* był na tyle ekspansywny, że został przejęty przez gwary ukraińskie i na terenie zachodniej Ukrainy oznaczał mysz polną (Moszyński 1957, 378). Warto również zauważyć, że pojawiająca się w gwarach słowackich *pilcha* ‘mysz zaroślowa (*Apodemus sylvaticus*)’ (SSN 2006, 793) to zapewne wpływ języka polskiego.

Te fakty niewątpliwie świadczą o wysokiej frekwencji i dużej żywotności *pilcha* w polszczyźnie historycznej, skoro odnotowano go w wielu słownikach i bywał przejmowany przez gwary sąsiadujące z polskim obszarem językowym.

Niezwykłość tego leksemu zauważył Kazimierz Moszyński (1957, 378) i nazwał *pilcha* „arcyciekawym apelatywem”. Językoznawca ten poczynił kilka ważnych uwag na temat tego wyrazu:

„Jak wynika [...] z dużego rozpowszechnienia nazw miejscowych a po części i osobowych (od których zresztą owe pierwsze – wszystkie chyba – poszły), gryzoń ten odznaczający się przydatnym futrem i smacznym mięsem, był u nas mimo jego nocnego trybu życia dobrze znany i chętnie łowiony [...]. Częstość przewy osobowej *Pilch* polega zapewne na nieprawdopodobnie mocnym i długotrwałym śnie pilchów w ich kryjówkach zimowych, do czego też nawiązuje ich oboczna ros. nazwa *sóna* (w pospolitym sensie tyleż co ‘śpioch’) oraz równie oboczne nazwy

niemieckie: *Siebenschläfer* (też ‘śpioch’) i *Szlafrate*. Przewisko *Pilch* znaczyłoby więc mn[iej] w[ięcej] tyle co ‘śpioch’” (Moszyński 1957, 378).

K. Moszyński zwrócił również uwagę na fakt, że m.in. w polskich gwarach i w języku bułgarskim nazwa *pilch* przeszła na inne zwierzęta. Ponadto wskazał, że z Rusi przyszła do nas nazwa *połcha*, która zastąpiła – jak stwierdził – „dziś już w dużym stopniu zapomniany” wyraz *pilch*. Dodaje również, że *połch* wyszedł zupełnie z użycia. Na marginesie tych wywodów należy zauważyć, że *połch* jest poświadczony w dawniejszych tekstach, a także w gwarach, choć w tych ostatnich odnosi się do innych ssaków.

W polszczyźnie historycznej oraz współcześnie w języku ogólnym *pilch* występuje tylko jako nazwa zoologiczna. Natomiast w gwarach możemy obserwować rozwój znaczeniowy tej jednostki leksykalnej.

W materiale dialektalnym⁴ *pilch* występuje przede wszystkim jako nazwa zwierzęcia, z tym że gwarowe źródła zwykle nie precyzują, do jakiego gatunku nazwa się odnosi:

Pilch – gatunek dużej myszy; po rosyjsku połch (ok. Tykocina Gloger 1893, 856).

Pilch jest to małe zwierzątko przebywające w mchu leśnym. Ma jad w swej parze tak wielki, że gdy chuchnie na krowę, [ta] zdycha. Ma też niemiły wzrok (Mszana Górna k. Limanowej); *Patrzy jak pilk – ma wzrok przenikający* (Mszana Górna k. Limanowej).

Pilchy gnieżdżą się w płotach, są białe i większe od myszy, a młode mają w lecie (ok. Krakowa Cercha 1900, 114).

Pilch to tako leśno mysa, rudawo, z kudłatym ogonem (Rzepiennik Strzyżewski k. Tarnowa).

Natomiast w dwóch źródłach zawierających wyrazy gwarowe z Podhala zostało dokładnie określone, że *pilch* to koszatka (*Dryomys nitedula*) – Augustyn Wrześniowski (1885, 16) notuje postać *pilch*, a Bronisław Dembowski (1894, 392) – *pilk*.

W niektórych gwarach *pilch* oznacza kreta. Tak jest na Białostocczyźnie (Dobrzyniewo) oraz w okolicach Wysokiego Mazowieckiego, skąd mamy ciekawe poświadczenie etnograficzne: „Krew z pilcha (kreta) świeża, jeszcze ciepła, zaraz po zabiciu zwierzęcia, dana słabemu przed samym atakiem w wodzie lub winie po kilkanaście kropli, osłabia atak, a jeśli uda się mieć 3 razy ciepłą krew i podać ją 3 razy zawsze przed atakiem, to chory na zawsze uwolni się od tej choroby (tj. padaczki – uzup. R.K.)” (Pełczyński 1892, 916).

⁴ Dokumentacja gwarowa pochodzi z kartoteki *Słownika gwar polskich* (SGP) oraz z materiałów własnych autorki. Cytaty gwarowe są podawane w uproszczonej pisowni.

Jeszcze jedno interesujące zaświadczenie pochodzi z okolic Limanowej, z Mszany Górnej, gdzie *pilk* – według informacji podanej przez eksploratora ks. Stanisława Krawczyka – to ‘robaczek (legendarny) w koniczynie, który rozdyma krowy’.

W gwarach pojawia się również kilka innych nazw zwierząt, wiążących się etymologicznie z *pilchem*. W okolicach Siemiatycz (Miłkowice-Janki, Skierwiny) zanotowano leksem *pilik*, z anaptyktyczną samogłoską *i*, oznaczający mysz polną. Natomiast w gwarach okolic Przemyśla (Brzуска, Bircza, Huwniki)⁵ zanotowano leksem *połch*, oznaczający dużą mysz, w którym obserwujemy wschodniosłowiański rozwój *l* sonantu miękkiego. Wyraz ten bywa używany na tym terenie także współcześnie, co ważne w kontekście informacji podanej przez K. Moszyńskiego (1957, 378), który stwierdził, że jednostka ta znana mu jest tylko z nazw własnych, w żywej mowie bowiem wyszła z użycia. Ponadto na Podlasiu występuje *połch* oznaczający kreta (Tarnacki 1939, 68; Budy k. Bielska Podlaskiego). Gwarowy rzeczownik w rodzaju żeńskim *połcha* notuje *Słownik warszawski* (SW 1908, 546) w znaczeniu popielicy.

Pomimo że *połch*, *połcha* są rzeczownikami dość rzadkimi, niemniej jednak pojawiały się w różnych tekstach, także niegwarowych:

„Pilch popielica (*Myoxus glis* L., Siebenschläfer), o futerku popielatym u spodu białym, u nas znany także pod nazwą „połcha” żyje w lasach mianowicie bukowych niekiedy w sadach, zkąd często do pomieszków zachodzi” (Romer, Błocki 1876, 131)

„Do śpiochów należą także koszatki, nieduże, zgrabne zwierzątka, podobne trochę do wiewiórek, a trochę do myszy. Znajduje się ich u nas kilka gatunków, z których największym jest połcha” (Dyakowski 1903, 446).

Jeszcze w *Wielkiej ilustrowanej encyklopedii powszechnej* (WIEP) wydawanej w latach 1929–1939 w Krakowie pod hasłem *popielica* podawane są synonimy: *pilcha*, *połcha* i *koszatka większa*.

Gwarowy *pilch* – oprócz wskazywania na różnych przedstawicieli świata zwierząt – był używany metaforycznie, co doprowadziło do wytworzenia się nowych znaczeń odnoszących się do człowieka. Z gwar Małopolski południowo-wschodniej, z okolic Dębicy (Karłowicz 1906, 104) i Tarnowa (Rzepiennik Strzyżewski, Turza) pochodzą poświadczenia *pilcha* ‘człowieka skąpego’:

Z niego jes taki pilch, ze nawet sobie żałuje (Rzepiennik Strzyżewski).

Eee, ony to som strasne pilchy, oszczyndne takie, ze tam sie nic nie zniści, ale ta i tyz pewnie lotego wszystko majom (Rzepiennik Strzyżewski).

Pilch to downi godali na skąpego (Rzepiennik Strzyżewski).

⁵ Te informacje uzyskałam dzięki uprzejmości dr Agaty Kwaśnickiej-Janowicz.

Pilch – centuś krakowski, to taki skąpy człowiek (Turza).

Z okolic Limanowej (Mszana Górna) pochodzi poświadczenie, w którym *pilch* został zdefiniowany jako ‘wciąż zły człowiek’.

Natomiast na Podhalu *pilch* to ‘małe dziecko’:

He, na mój dusiu! kanyżeście, pilchy, przilazły?! (ok. Zakopanego Pawlikowski 1923, 214).

Ponadto w materiale gwarowym z okolic Tarnowa jest też zaświadczony przymiotnik *pilchowaty* ‘skąpy, sknerowaty’:

Straśnie pilchowaty z niego człowiek, nie do ci nic! (Rzepiennik Strzyżewski).

Z faktu, że wyraz *pilch* ‘gryzoń z rodziny *Gliridae*’ stał się podstawą rozwoju metaforycznego, możemy wnioskować, że ten mały ssak musiał być dobrze znany. Obecnie może to wydawać się dziwne, świadomość bowiem istnienia tego gryzonia współcześnie jest niezbyt wielka. Wiąże się to niewątpliwie ze spadkiem populacji pilchów, a także z ich trybem życia (są aktywne w nocy i znaczną część roku przesypiają). Jednakże w przeszłości te zwierzęta były dość rozpowszechnione. Choć trzeba zauważyć, że informacje na ten temat zawarte w dawniejszej literaturze są nieprecyzyjne, a nieraz sprzeczne. Na przykład w dziewiętnastowiecznym *Przewodniku dla leśniczych* czytamy:

„Pilchowate (*Myoxidae*, *Schläfer*), tu należące „gryzonie” tworzą jakby ogniwo między wiewiórkami a myszami, zewnętrzną postacią, budową ciała, ruchem do jednych i drugich zbliżone. [...] W Kraju naszym wszędzie są rozszerzone, nigdzie jednakże nie występują w wielkiej ilości” (Romer, Błocki 1876, 131).

Z kolei w innych miejscach można znaleźć informację o licznych występowaniu tego gryzonia. Warto tu przywołać artykuł Cyryla Kochanowskiego, leśnika, profesora Politechniki Lwowskiej, opublikowany w 1914 roku, a poświęcony szkodom poczynionym w lasach przez pilchy. Autor prowadził swoje obserwacje w lasach na obszarze południowo-wschodniej Galicji i przyległych terenach Bukowiny. C. Kochanowski (1914, 181) stwierdził:

„Mimo więc wszelkiej zachęty, wskutek podawania [...] wiadomości o jadalności mięsa pilcha, wartości futerka, wyznaczania nagród od złapanej i dostarczonej sztuki, jesteśmy zdania, że wszystkie te środki są niedostateczne i nie są w stanie stanu pilchów radykalnie do tej ilości zmniejszyć, by wyrządzone szkody były bez znaczenia”.

Na podstawie tych stwierdzeń możemy wnioskować, że pilchy rzeczywiście licznie występowały przynajmniej na niektórych terenach naszego kraju. Dowodem powszechnego występowania tego drobnego gryzonia są także dość liczne nazwy własne, w których utrwaliła się nazwa owego małego ssaka (np. nazwiska *Pilch*, *Pilcha*, nazwy miejscowe *Pilchowice*, *Pilchy*, *Pilchowo*).

W tym kontekście ciekawe jest to, że wyraz ten ani współcześnie w języku ogólnym, ani w polszczyźnie historycznej nie uległ rozwojowi znaczeniowemu. Rodzi się pytanie, dlaczego tylko w gwarach nastąpił rozwój semantyczny tej jednostki? Jak wiadomo, do powstania nowego znaczenia przyczyniają się rozmaite konotacje, które wiążą się z danym desygnatem. Jeśli są one wystarczająco wyraziste i w miarę rozpowszechnione, mogą dać podstawę nowemu znaczeniu. Jak napisała Ewa Masłowska (1992, 203):

„Owe treści uboczne towarzyszące rozwojowi podstawowych struktur znaczeniowych wyrazów, utrwalone w powtarzających się kontekstach, wyznaczają potencjalne kierunki ich semantycznej ewolucji. Fakultatywne składniki znaczenia biorą zwykle czynny udział w procesie zmian, wypierając stopniowo poszczególne elementy obligatoryjne semantycznej struktury wyrazu, by w następnej fazie rozwojowej zająć ich miejsce”.

Wydaje się, że tylko w środowisku gwarowym wokół *pilcha* wytworzyły się odpowiednie konotacje, które mogły doprowadzić do powstania nowych znaczeń. Innymi słowy, zapewne tylko mieszkańcy wsi na tyle dobrze byli zaznajomieni z tym gryzoniem, że pewne jego cechy zachowania czy wyglądu były dla nich na tyle symboliczne, że mogły stać się podstawą nowego znaczenia leksykalnego.

Widać, że dwie cechy wiążące się z pilchem zwróciły uwagę użytkowników języka⁶. Po pierwsze fakt, że gryzoń ten gromadzi zapasy na zimę, co legło u podstaw znaczenia ‘skąpiec’. W języku ogólnym mamy w pewnej mierze analogiczny przykład takiej derywacji semantycznej – *chomik* ‘gryzoń’ > *chomik* ‘człowiek, który gromadzi zbędne zapasy’. Tę paralelę dostrzegają także współcześni informatorzy:

Ludzie tu downi chomika nie znali, a były pilchy i ludzie wiedzieli, że to takie skowyrne (tj. oszczędne, zapobiegliwe – R.K.) *zwierzątka, to i człowieka sie tak nazwało* (Rzepiennik Strzyżewski).

Znaczenie metaforyczne *pilcha* jest „mocniejsze” niż znaczenie *chomika*, wskazuje bowiem na skąpstwo. Być może wynika to z tego, że ludzie zaobserwowali, iż pilch gromadzi zapasy na zimę, pomimo że przesypia ten okres, a więc mogło się wydawać, że zupełnie niepotrzebnie zabezpiecza się na zimę. Zapewne gromadzenie rzeczy, których się nie potrzebuje, było postrzegane przez lud jako zachowanie niewłaściwe. Znalazło to wyraz w nowym znaczeniu *pilcha*, które pojawiło się w niektórych gwarach południowo-wschodniej Polski.

⁶ Ciekawy opis wyglądu i zachowania największego z przedstawicieli rodziny *Gliridae* – pilcha popielicy można znaleźć w artykule M. Jurczyszyna (1994).

Drugą cechą charakterystyczną wyglądu pilcha są duże ciemne oczy. Warto tu zwrócić uwagę na cytat z Limanowskiego: *Patrzy jak pilk – ma wzrok przenikający*. Przypuszczalnie z tą cechą należy wiązać pojawienie się znaczenia ‘zły człowiek’ (Limanowskie). Przesądny lud bał się natarczywego, przenikliwego spojrzenia, które mogło wywołać urok, spowodzić chorobę, nieszczęście. Taka więc właściwość pilcha musiała budzić lęk. Przypuszczalnie natarczywe, groźne spojrzenie człowieka skojarzyło się użytkownikom gwary ze sposobem patrzenia owego leśnego ssaka, a człowiekowi, który patrzy złym wzrokiem łatwo przypisać zły charakter. Przejście semantyczne: ‘człowiek, który patrzy złym wzrokiem’ > ‘zły człowiek’ jest więc bardzo prawdopodobne.

Ostatnie przenośne znaczenie *pilcha*, które zarejestrowano w gwarach, czyli ‘małe dziecko’ (ok. Zakopanego), to zapewne odwołanie do niewielkich rozmiarów gryzonia, a także jego zwinności i ruchliwości, które to cechy mogą kojarzyć się z dzieckiem. Prawdopodobnie także temu znaczeniu towarzyszy negatywne nacechowanie emocjonalne, ale materiał dokumentujący użycie wyrazu jest zbyt ubogi, by to jednoznacznie stwierdzić.

Jak widać, potencjał zawarty w pierwotnym znaczeniu omawianej jednostki leksykalnej okazuje się raczej negatywny. Wynika to przede wszystkim z faktu, że pilcha uważano za szkodnika⁷, a więc i konotacje narosłe wokół jego nazwy nie mogły być pozytywne. Jest to ponadto przejaw ogólniejszej tendencji negatywnego wartościowania świata zwierząt, będącej po części rezultatem antropocentrycznej wizji świata, a po części doświadczeń wynikających z obcowania ze światem zwierząt (Tokarski 1991).

Warto też zauważyć, że w języku polskim nie utrwaliła się najłatwiej zauważalna cecha pilchów, czyli długi stan hibernacji, w który zapadają późną jesienią i z którego się budzą późną wiosną. Ten sen, dzięki któremu mogą przetrwać zimę, trwa kilka miesięcy. Do tej właściwości pilchów odwołują się liczne niemieckie nazwy, np. *Siebenschläfer*, *Schlafratz*, *Schläfer*, *Schlafmaus*.

Jeżeli chodzi o geografie ekspresywizmu osobowego *pilch*, to poświadczenia, które mamy, pochodzą z Polski południowej, a w zasadzie południowo-wschodniej. Wiąże się to chyba z szerszym rozpowszechnieniem tych gryzoni na tym obszarze, co potwierdzałyby przywoływany już artykuł Kochanowskiego o szkodach poczynionych w lasach przez pilcha na obszarze południowo-

⁷ Dobrze ilustruje fragment wspomnień ks. prof. Józefa Tischnera: „Pamiętam, jak moi koledzy, kiedy jeszcze byli małymi chłopakami, zostali wysłani przez rodziców na baczność. Matka im nagotowała ziemniaków, ale żeby myszy i pilchy im tych ziemniaków nie zjadły, powiesiła garnek wysoko pod dachem. Biedne chłopaki, płakali z głodu cały dzień, bo garnek był za wysoko i nie mogli się do niego dostać” (Bonowicz 2010, 21).

-wschodniej Galicji i części Bukowiny. Jest to jednakże tylko hipoteza, nie ma bowiem pewności, czy przenośne znaczenie *pilcha* na innym terenie nie występowało, a tylko nie zostało uchwycone przez eksploratorów.

Trzeba podkreślić, że metaforyczne znaczenie omawianego wyrazu jest trwalsze od podstawowego. Ludzie, którzy posługują się tym ekspresywnym określeniem człowieka, w większości nie mają świadomości jego pierwotnego znaczenia. Kwerenda w miejscowości Rzepiennik Strzyżewski pokazała, że jeszcze wiele osób zna *pilcha* w znaczeniu 'skąpiec', choć wyraz raczej przynależy już do słownictwa biernego. Tylko osoby z najstarszego pokolenia mają go w słownictwie czynnym. Sporadycznie natomiast zdarzało się, że informatorzy wskazywali również, że ten wyraz oznacza gryzonia:

Pilch – swysołem. Podobno som u nos te gady, ale nie widziołem ich, bo ony w nocy żyjom, ale pono som.

Podsumowując, można stwierdzić, że wyraz *pilch* jest ciekawym przykładem rozwoju semantycznego jednostki leksykalnej prymarnie nazywającej zwierzę. Powszechnie wiadomo, że leksyka zwierzęca często jest wykorzystywana metaforycznie, co niejednokrotnie prowadzi do powstania nowych znaczeń. Wśród takich neosemantyzmów ekspresywa osobowe stanowią dużą grupę. W tej grupie wyrazów często zdarzają się jednostki rzadkie, które kontynuują nieraz bardzo archaiczne formy i znaczenia. Do takich wyrazów należy *pilch*, który w podstawowym znaczeniu *Glis glis*, był obecny już w prasłowiańszczyźnie. Jego rozwój semantyczny jest ograniczony tylko do gwar, co wskazuje, że leksyka ludowa ma swoją specyfikę, a w niektórych obszarach jest bogatsza od polszczyzny ogólnej. Niestety, niedoskonałe metody eksploracji terenowej spowodowały, że wyrazy te mają słabą dokumentację, pomimo że w języku mówionym mieszkańców wsi były często obecne. Teraz jest ostatni moment, kiedy można jeszcze zebrać wiele wyrazów ekspresywnych, które poszerzają naszą wiedzę o gwarowym zróżnicowaniu leksykalnym i w których wyraźnie odbija się ludowy sposób patrzenia na świat.

Literatura

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa.
Bonowicz W., 2010, *Kapelusz na wodzie. Gawędy o księdzu Tischnerze*, Kraków.
Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
Brückner A., 1957, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.

- Cercha S., 1900, *Przebieczany, wieś w powiecie wielickim*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” IV, Kraków, s. 81–210.
- Dembowski B., 1894, *Słownik gwary podhalskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” V, s. 339–444.
- Doroszewski W., 1964, *Słownik języka polskiego*, t. VI, Warszawa.
- Dyakowski B., 1903, *Z naszej przyrody. Obrazy z życia zwierząt i roślin krajowych*, Warszawa.
- Gloger Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w okr. tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV, s. 795–904.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Jurczyszyn M., 1994, *O popielicy słów kilka*, „Salamandra. Magazyn Przyrodniczy” (online: magazyn.salamandra.org.pl, dostęp: 22. 03. 2012).
- Karłowicz J., 1906, *Słownik gwar polskich*, t. IV, Kraków 1906.
- Kluge F., 1957, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin.
- Kochanowski C., 1914, *Szkody przez pilcha na świerkach*, „Sylvan. Organ Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego”, red. S. Sokołowski, Lwów, s. 175–182.
- Linde S. B., 1958, *Słownik języka polskiego*, t. IV, Lwów.
- Masłowska E., 1992, *Myślenie potoczne w semantyce*, [w:] „Język a Kultura”, t. V: *Potoczność w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz i F. Nieckula, Wrocław, s. 203–208.
- Moszyński K., 1957, *Recenzja na temat „Nazw miejscowych północnego Mazowsza” K. Zierhoffera*, „Język Polski” 37, s. 366–381.
- Pawlikowski M., 1923, *Zbójnicy (Opowieść)*, „Wierchy. Rocznik Poświęcony Górom i Góralszczyźnie”, t. I, Lwów, s. 210–217.
- Pełczyński J., 1892, *Lecznictwo ludowe*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-etnograficzny”, t. VI, Warszawa, s. 911–916.
- Romer Z., Błocki B., 1876, *Pożyteczne i szkodliwe zwierzęta w gospodarstwie lasowym*, [w:] *Przewodnik dla leśniczych: Zbiór wiadomości z gospodarstwa lasowego i odnośnych nauk pomocniczych dla użytku właścicieli lasów i poświęcających się zawodowi leśnemu*, t. 1: *Meteorologia, klimatologia, botanika, zoologia leśna, arytmetyka, geometria*, Lwów, s. 124–192.
- S XVI, 1996: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. R. Meyenowa, t. XXIV, Warszawa.
- SGP, 1977–2012: *Słownik gwar polskich*, t. I, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–VIII, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, t. I–III, Wrocław, t. IV–VIII, Kraków.
- SStp, 1970–1973, *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- SSN, 2006: *Slovník slovenských nářečí*, red. I. Ripka, t. 2, Bratislava.
- SW, 1908: *Słownik języka polskiego*, red. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. IV, Warszawa.
- SWil, 1861: *Słownik języka polskiego*, cz. II, Wilno.
- Tarnacki S., 1939, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*, Warszawa.
- Tokarski R., *Wartościowanie człowieka w metaforach językowych*, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 1, s. 144–157.

WIEP, 1929–1938: *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, Kraków, <http://www.gutenberg.czyz.org/word,61164> (dostęp 22. 03. 2012).

Wrześniowski A., 1885, *Spis wyrazów podhalskich*, Kraków.

From the issues of expressive lexis – *pilch*

(Summary)

The object of this article is the description and interpretation of the semantic development of the *pilch* lexeme. In its basic meaning this word means a mammal from the *Gliridae* family. *Pilch* has already been known in pre-Slavic language and is also confirmed in the historical dictionaries of the Polish language. The historical material documents only the zoological meaning of the lexeme, while in the local dialects one can observe the semantic development of this unit. *Pilch*, next to indicating various animals, occurs also as a word describing 1. a mean person 2. a bad-natured person, 3. little child. *Pilch* is an interesting example of a lexical unit that primarily denominates an animal but which extended its meaning and became a personal expressivism as a result of connotations occurring in the folk culture.